

УДК 349.2:614.251.2

Д.О. Новіков

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ОСІБ
У СФЕРІ МЕДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

Анотація. У статті розглядаються питання правового впливу держави на працю осіб у сфері лікування за часів Київської Русі. Доводиться, що саме в Київській Русі виокремлюється соціальний та правовий статус лічців у процесі поділу праці. Підкреслюється важливість дослідження в контексті проведення сучасної реформи галузі охорони здоров'я для формування її базових засад та окремих напрямів здійснення.

Ключові слова: медична діяльність, правове регулювання праці лічців, Київська Русь.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы правового воздействия государства на труд лиц в сфере лечебной деятельности во времена Киевской Руси. Доказывается, что именно в Киевской Руси выделяется социальный и правовой статус лежцов в процессе разделения труда. Подчеркивается важность исследования в контексте проведения современной реформы отрасли здравоохранения для формирования ее базовых принципов и отдельных направлений осуществления.

Ключевые слова: медицинская деятельность, правовое регулирование труда лежцов, Киевская Русь

Abstract. The article examines the law impact of the state to work of persons in treatment activities during the Kievan Rus. It's proved, that it is in Kievan Rus allocated social and legal status of quacksalvers in the division of labor. Emphasizes the importance of research in the context of the modern health sector reform for the formation of its basic principles and directions of the individual.

Key words: medical activity, law regulation of labor of quacksalvers, Kievan Rus

Постановка проблеми. На теренах України правове регулювання праці осіб у сфері охорони здоров'я має власну генезу. З моменту створення східнослов'янськими племенами у IX ст. державності бере свій початок галузь охорони здоров'я та виокремлюються різноманітні суб'єкти у сфері лікування. Завдяки праці перших лічців Київської Русі розповсюджувались медичні знання та навички, формувались основи деонтологічних норм поведінки та професійних обов'язків, з'явилося зацікавлення державної влади у забезпеченні населення медичною допомогою. З огляду на розпочаті реформи у сучасній системі охорони здоров'я, актуальним є дослідження питань базових системоутворювальних особливостей започаткування правового впливу держави на працю осіб у сфері лікування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню становлення та розвитку правового регулювання галузі охорони здоров'я та медичної справи в Київській Русі було приділено увагу в дослідженнях В.В. Власенкової [1], Ю.В. Вороненка [2], О.І. Караваєвої [3], Мирского М.Б. [4], А.Н. Пищити [5], С.Г. Стеценка [6]. Автори звертали увагу на закономірності формування засад

правового регулювання медичної діяльності. Водночас наукові пошуки щодо правової природи регламентації праці осіб у сфері медичної діяльності у цей історичний період не проводились.

Формулювання мети статті. Автор має на меті дослідження правового регулювання праці осіб у сфері медичної діяльності за часів Київської Русі.

Виклад основного матеріалу статті. У літературі з історії медицини зазначається, що для здійснення опису становлення вітчизняної медицини за основу варто взяти такі наукові гіпотези: 1) людство хворіло завжди, отже й мало потребу лікуватися; 2) територія сучасної України була заселеною з прадавніх часів, і була колискою індоєвропейської групи народів, отже й джерелом їхніх медичних та фармацевтичних знань; 3) відсутні підстави вважати, що народи, які населяли територію сучасної України, жили в ізоляції і розвивалися відірвано від закономірностей розвитку світової цивілізації та медицини зокрема [7].

Т.С. Сорокіна вважає, що історія вітчизняної медичної справи веде свій відлік часу «від початків писемної цивілізації на національній території – тобто з доби Київської Русі», відколи «лікарські засоби готувалися тими, хто опікувався здоров'ям хворих: різноманітними знахарями, шаманами, чаклунами, волхвами, ворожками...», які «зцілювали не лише тіло, але й (або ж – насамперед) душу, відганяючи «злих духів», знімаючи «відьомські чари» тощо» [8; с. 11]. На думку П.Е. Заблудовського, різні культу (тотемізм), вірування виникли набагато пізніше, ніж первісна медицина, отже й літописні згадки про волхвів, віщунів, знахарів, «відунів» засвідчують існування лікувальної справи ще задовго до появи писемності [9; с. 19]. М.С. Думка, говорячи про працю лікарів, стверджував, що «їх діяльність – ровесниця первісної людини» [10; с. 9].

Отже, поява осіб, які здійснювали лікувальну діяльність, у Київській Русі була опосередкована природним процесом поділу праці, коли вперше постало питання про системне забезпечення медичною допомогою населення.

В історичній літературі зроблений узагальнюючий висновок про існування трьох типів медицини Київської Русі: 1) прадавньої, народної язичницької; 2) монастирської; 3) більш пізньої міської світської ремісничої [11].

Основою прадавньої медицини Київської Русі була народна медицина, котра емпірично визначала раціональні методи лікування. В побутовій медицині збереглося багато слідів тих часів, про які майже не залишилося ніяких матеріальних пам'яток. Народна медицина характеризується спільністю багатьох архаїчних методів і методів лікування, набутих у процесі багатовікового досвіду шляхом усної передачі від покоління до покоління [12; с. 28]. Побутова медицина народу «є надбанням його вікового досвіду, багата ... великою кількістю раціональних засобів; ... в народній медицині, як і в народному побуті взагалі, ніщо не вживалося, не виникало само по собі» [13; с. 254].

У ранньокіївській державі «фахівці» з народної медицини володіли певними знаннями та навичками поведінки з інфекційними хворими, описували, намагались розпізнавати та лікувати засобами народної медицини вовчий лишай, свербіж,

запалення грудної пліви і суглобів, бронхіальну і серцеву астми, жовтяницю, висипний тиф, малярію, чуму, сибірку, падучу хворобу, нервовий параліч тощо. Допомогу хворим надавали «волхви», «різальники», «ведунни», «знахарі»: відокремлювали заразних хворих [14; с. 301].

У різних місцевостях Київської Русі найбільшою популярністю користувалися знахарі, «примівники», «баїльники»: знахар лікував зіллям, «примівник» силою слова. До останнього зверталися, коли знахар був безсилим допомогти. Були знахарі широкого профілю, які бралися за лікування всіх недуг, і такі, що спеціалізувалися на окремих хворобах. Раціональне та ірраціональне поєднувалось не тільки у знахарській практиці, але й в народних методах лікування, в поглядах на хвороби та їх причини [12; с. 31].

З поширенням християнства почалась офіційна заборона і боротьба держави та церкви із волхвуванням, знахарством, відунами та відьмами. Зокрема, у Статуті князя Володимира «Про церковні суди» 995 р. до злочинів проти віри віднесені волхвування, «зелейництво» [15; с. 35]. С.А. Верхратський зазначає, що волхви і знахарі були оголошені слугами диявола. Однак і в тих умовах до традиційних методів лікування ставлення було неоднозначне, вони мали своїх шанувальників і захисників навіть серед тогочасної «еліти»: зокрема, князь Гліб підтримував волхвів [16; с. 18].

У п. 38 Статуту Князя Ярослава «Про церковні суди» наведено таке: «аще жена будеть чародеица, наузница, или волхва, или зелейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться» [17; с. 39]. З цієї норми можна виділити два моменти: по-перше, додаткове підтвердження напряду державної влади на викорінення з суспільних відносин народної язичницької медицини; по-друге, підтвердження факту здійснення медичної діяльності особами жіночої статі. Варто зазначити, що офіційно можливість праці жінок у медичній сфері була визнана лише у середині XIX століття [18; с. 13].

Крім означених норм кримінально-правового спрямування, у жодній пам'ятці права Київської Русі не міститься положень щодо здійснення діяльності у народній медицині. Очевидно, що така діяльність регулювалась морально-етичними нормами звичаєвого права.

Водночас праця монастирських та світських лічців підлягала відповідному правовому регулюванню.

С.Г. Степенко підкреслює, що набувши визначеного рівня, медицина в умовах церкви стала мати потребу у врегулюванні. Це було досягнуто шляхом внесення в Церковний статут князя Володимира Великого положень про лікарні та лікарів [19; с. 145]. Церковним статутом Володимира Великого лікарні були оголошені церковними установами, а самих «лічців» (лікарів) визнавали людьми церковними, які підпорядковувалися єпископу [20; с. 43]. Як зазначають А.Л. Федущак та Р.А. Чайківський, дефініція «лічець» виникла як конкретизація окремої якості (діяльності) «ведовства» з переходом прадавньої медицини під патронат монастирської медицини та звуженням (спеціалізації) застосування лікувальних способів і засобів, пристосування їх до нової філософії буття [21; с. 32]. Таким чином, зазначеним правовим актом вперше було виділено згадування про лічців.

К.Г. Васильєв висловлює думку, що монастирські лікарні стали новою формою медичного обслуговування населення і важливим етапом розвитку медичних знань [22; с. 201].

Основну інформацію про лічців-ченців та організацію їх праці містить така пам'ятка православної літератури, як «Києво-Печерський патерик» [23]. Н.А. Богоявленський, виходячи з «Життя Феодосія Печерського», вважає, що для лікарні було відведено особливе місце, відгороджене забором від інших будівель, що додавало їй характер ізолятора. Розповідь про життє Пимона, приміщеного в окрему келію, на думку Н.А. Богоявленського, доводить, що в монастирській лікарні були ліжка і спеціальний штат лікарняних служителів [24; с. 69]. С.М. Марчукова відзначає, що «Києво-Печерський патерик» містить перелік обов'язків лічців. Лічці повинні були, доглядаючи за хворими, виконувати чорну роботу; бути терпимими в поведінці з ними; не піклуватися про особисте збагачення [25; с. 23].

Як зазначає І.А. Анікін, автор «Києво-Печерського патерика» переконаний, що скромність є кращою прикрасою лікаря. Усі лікарі Києво-Печерського монастиря були доступними, їм було невідоме марнославство. Лікар повинен бути вільним від будь-якої думки, спрямованої на збагачення за рахунок наданої медичної допомоги (знаменитий монастирський лічець Агапіт наказує роздати всі гроші жебракам і церквам і відмовляється їх брати) [26; с. 58].

У цьому ж контексті А.Л. Федущак та Р.А. Чайківський звертають увагу на те, що у «Києво-Печерському патерику» розробляється концепція лікування як духовного служіння. Здатність зціляти людей трактується як дарунок Божий, що відкривається праведникам за їхній духовний подвиг. Відповідно, лікування сприймається в першу чергу як невід'ємна частина служіння Господу. З відношенням до лікування як до дарунку Божого пов'язується і «безмездність», неможливість плати за лікування. Агапіт говорить: «... ніколи ні від кого не беру за зцілення, тому що зціляю силою не моєю, але Христовою...» Серед високих моральних якостей ченців-лічців» особливо підкреслюється християнська смиренність, зречення від мирської слави, багатства [21; с. 33]. Отже, монастирські лікарі здійснювали медичну допомогу безоплатно.

Крім лікарів-ченців, у середньовічній Русі діяли численні світські лічці, професійні лічці, що опанували ази своєї професії в порядку ремісничого учнівства, часто в родинях потомствених цілителів. Серед них переважали фахівці «терапевтичного» профілю – камчужні (з лікування ломоти, у сучасному розумінні – ревматизму), очні (вони займалися лікуванням хвороб ока), чепучинні (фахівці із сифілісу), ті, хто лікував від «псування» (нащадки сучасних психоневрологів) та інші [27]. Наприклад, про таких лічців говориться в літописі XI століття «Посмертні чудеса святителя Миколи архієпископа Мирликийського чудотворця». Серед цих лічців, які мали своїх учнів, були постійні жителі міст, у тому числі придворні князівські лічці, і бродячі лічці, як, втім, і в інших країнах середньовічної Європи [28; с. 41].

У «Ізборнику Святослава» 1076 р., компільованого для чернігівського князя Святослава Ярославовича з «Ізборника» болгарського царя Сімеона (X століття), містилися перші професійні обов'язки світського лічця. У ньому вказувалось, що

лічець повинен уміти надавати хірургічну допомогу – уміти розрізати шкіру, ампутувати кінцівки (робити «орезание удное»), припікати рани, боротись з нагноєнням [4; с. 15].

Світські лічці на відміну від ченців, які не залишали свої обителі, лікували хворих у їхніх будинках; при цьому займалися своїм ремеслом, знов-таки, на відміну від монастирських лікарів за певну плату [27]. В «Ізборнику Святослава» 1076 р. говорилося про винагороду лічцю: «...аще лечец получитя, привести его к больному и уплатить за его труд».

А.Н. Пищита підкреслює, що з позицій сьогодення, не можна недооцінювати той позитивний вплив, який зробила «Руська Правда» як на регулювання лікування в Древній Русі, так і на суспільні відносини в сфері медичної діяльності у подальшому. Незважаючи на досить незначну кількість статей, що відносяться до регулювання медицини, роль і значення описуваного документа великі. Насамперед, необхідно відзначити сам факт згадування людей (лічців), що займаються лікуванням. Саме завдяки положенням першого зводу законів писаного руського права зараз відомо про оплатний характер надання медичної допомоги у світській медицині Русі [5; с. 7].

У § XIII «Руської правди» «О мече» було сказано: «Аще оударить мечем, а не потнет на смерть, то три гривны продажи, а самому гривна за рану, оже лечебно есть». Як зазначає М.Б. Мирський, з цього тексту є зрозумілим, що «лікування рани» проводив професіонал, який одержував за це визначений гонорар, імовірно, не менше гривні, що складало чималу суму [29; с. 32].

Отже, відносини лікування, яке здійснювали світські лічці носили більшою мірою цивільно-правовий характер, аніж відрізнялись від монастирської медицини, де надання медичної допомоги було трудовою обітницею ченців. У цьому контексті варто зазначити, що основним джерелом правового регулювання праці осіб у сфері лікувальної діяльності на цьому етапі було церковне право.

Відносно права на здійснення медичної діяльності, то С.М. Марчукова слушно зазначає, що положення Церковного статуту, «Руської правди» та «Ізборника Святослава», а також літописи «Києво-Печерського патерика» не відображають спеціальних вимог для здійснення медичної діяльності. Положення лічця в Київській Русі цілком залежало від волі правителів та їх ставлення до медичної діяльності, котре постійно змінювалося [25; с. 24].

Висновки. У Київській Русі здійснюється виокремлення соціального та правового статусу лічців у процесі поділу праці та прояву особливого значення охорони здоров'я в житті та розвитку суспільства. Відносно до існуючих у Київській Русі типів медицини (народна, монастирська та світська), слід зазначити більш виражене відношення норм «Руської правди» та «Ізборника Святослава» до правового регулювання праці лічців світської медицини, положень Церковного статуту князя Володимира Великого – правове регулювання праці лічців монастирської медицини, морально-етичних норм звичаєвого права – правове регулювання праці «фахівців» народної медицини. Варто підкреслити, що виявлені фундаментальні особливості

становлення правової регламентації праці осіб у сфері медичної діяльності можуть бути використані в контексті проведення сучасної реформи охорони здоров'я для формування її базових засад та окремих напрямів здійснення.

Література

1. Власенкова В.В. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь в Российской Федерации: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.05. – Трудовое право; Право социального обеспечения / В.В. Власенкова; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2007. – 27 с.;
2. Вороненко Ю.В., Радиш Я.Ф. Історія виникнення, становлення та розвитку правового регулювання медичної діяльності на теренах України / Ю.В. Вороненко, Я.Ф.Радиш // Український медичний часопис. – 2007. – № 1 (57). – С. 45–49;
3. Караваева Е.И. Законодательство Российской Федерации о здравоохранении: История, современное состояние, тенденции развития / Е.И. Караваева // Сибирский Юридический Вестник. – 2004. – № 2;
4. Мирский М.Б. Медицина России X–XX веков: очерки истории / М. Б. Мирский. – М. : РОССПЭН, 2005, 110 с.;
5. Пищита А.Н. Исторический опыт, современное состояние и перспективы правового обеспечения здравоохранения в России: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве / А.Н. Пищита. – М., 2006. – 50 с.;
6. Стеценко С.Г. Юридическая регламентация медицинской деятельности в России: Исторический и теоретико-правовой анализ: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства; История правовых учений / С.Г. Стеценко; МВД России. Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2002. – 58 с.;
7. Кобилох В.О. Медицина в санскриті / В.О. Кобилох, М.А. Нетлюх, О.В. Кобилох // Тези доп. VIII конгресу Світової федерації українських лікарських товариств (Львів-Трускавець, 13–17 серпня 2000 р.). – С. 436.
8. Заблудовский П.Е. Возникновение медицины в человеческом обществе / П.Е. Заблудовский. – М.: Медгиз, 1955. – 22 с. Кавецкий Р.В. У истоков отечественной медицины / Р.В. Кавецкий, К.П. Балицкий. – К.: Из-во Акад. наук УССР, 1954. – 104 с.;
9. Сорокина Т.С. История медицины: краткий курс лекций: учеб. пособие. / Т.С. Сорокина. – [2-е изд., пераб. и доп.]. – М.: Изд-во УДН, 1988. – 72 с.;
10. Заблудовский П.Е. История отечественной медицины / Заблудовский П.Е. – М., 1960. – Ч. 1: Период до 1917 года. – 1960. – 400 с.;
11. Думка М.С. Про медицину скіфів (історико-медичне дослідження) / М.С. Думка. – К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1960. – 114 с.;
12. Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в X – XVII вв. Источники для изучения русской медицины. – М.: Медгиз, 1960. – 326 с., Отамановский В.Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси. – М.: Медицина, 1965. – 184 с., Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини: навч. посібник. – К.: Вища школа, 1991. – 431 с.;
13. Медицина в Україні: видатні лікарі: кінець XVII – перша половина XIX століть: бібліографічний словник / Випуск 1. – К.: Телеоптик, 1997. – 242 с.;
14. Большая Медицинская Энциклопедия: в 25 т. / [под ред. А.И. Бакулева.]. – М.: БСЭ, 1959. – Т.10. – 1959. – 894 с.;
15. Верхратський С.А. Стародавні пережитки в медичному фольклорі українського доколгоспного села / С.А. Верхратський // К історії медицини на Україні (на матеріалах західних областей УРСР, Закарпаття і Буковини). ЛГМУ: Сборник научных трудов. Львов, 1961. – С. 300–310;
16. Устав Святого князя Володимира, крестившого Руськую землю, о церковных судах // Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003;
17. Верхратський С.А. Історія медицини / С.А. Верхратський. – К.: Здоров'я, 1964. – 334 с.;
18. Статут Князя Ярослава «Про церковні суди» (розширена редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003;
19. Ковалева М.Д. Женщины в медицине:

монографія. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004; **19.** Стеценко С.Г. Историко-правовые вопросы регулирования медицины в Древней Руси // *Фундаментальные науки и прогресс клинической медицины: Материалы II Российской конференции молодых ученых России с международным участием 24-28 апреля 2001.* – М., 2001; **20.** Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. – Тернопіль, ЛІЛЕЯ, 2004, 248 с.; **21.** Федущак А.Л., Чайківський Р.А. Пошук історичних передумов розвитку сучасної клінічної фармації на території України / А.Л. Федущак, Р.А. Чайківський // *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація.* – 2009. – № 3–4; **22.** Васильев К.Г. Крещение Руси и его значение для формирования медицинских знаний у древних славян // *Журнал Академії медичних наук України.* – 2000. – № 1, т. 6; **23.** Кієво-Печерській Патерікь или сказанія о житіи и подвигахъ Святіхъ Угодниковъ Кієво-Печерской Лаврі. Репринт. воспр. издья 1903 г. – К.: Либідь, 1991. – 256 с.; **24.** Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в X – XVII вв. Источники для изучения русской медицины. – М.: Медгиз, 1960, С. 168–169; **25.** Марчукова С.М. Медицина в зеркале истории – СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2003. – 272 с.; **26.** Аникин И.А. Монастырская больница Древней Руси // *Советское здравоохранение.* – № 11; **27.** Мирский М.Б. Медицина и хирургия Древней Руси / М.Б.Мирский // *Proceedings of the First International Conference «Traditional Medicine and Materia Medica in Medieval Manuscripts»* (Вак, 12–14 June, 2006); **28.** Мирский М.Б. Хирургия средневековой России / М.Б. Мирский // *Хирургия.* – 2001. – № 6; **29.** Мирский М.Б. Медицина в средние века на Руси / М.Б. Мирский // *Вопросы истории.* – 2000. – № 11–12.